

СЪДЪРЖАНИЕ

ВЪВЕДЕНИЕ	7
ГЛАВА ПЪРВА	
История на проучванията	15
ГЛАВА ВТОРА	
Проблеми на жанра и жанровата терминология	35
Полисемията, етимологичните ѝ основания и прагматичните употреби на кратките жанрове на мъдростта през античността и Средновековието	35
Западната традиция и преосмислянето на понятийния апарат в изследването на кратките жанрове на мъдростта	44
Славистичният разнобой – между акрибията на паремиятолозите и жанровата неопределеност на палеославистите	50
Жанрово съзнание през Средновековието (върху примери от наслови на антологии с мъдрословия)	59
ГЛАВА ТРЕТА	
Гномологии в южнославянската книжнина до XV век	65
Ръкописни свидетелства	65
Хронологически контекст	67
Извлечения от <i>Пчела</i>	70
<i>Панарет</i>	88
Одеският гномологий <i>W</i> пръмъдрости	99
Оглавлението на <i>Пчела</i> в <i>Архивския хронограф</i> и въпросът за връзката му с българската традиция	108
Приложение III.1. Състав на Одеския гномологий (ркп. 1/108 ОГНБ) според изданието на славянските варианти на <i>Пчела</i>	113
ГЛАВА ЧЕТВЪРТА	
Гномологии в южнославянската книжнина през XVI век	117
<i>Разуми на елинските философи</i>	118
<i>Премъдрост на Кирил Философ</i>	120
<i>Псевдо-Пчела</i>	122
Приложение IV.1. Описание на ркп. 167 ПБ–Белград	127
Приложение IV.2. Допълнение към описанието на ркп. 128 ЦИАИ	130

ГЛАВА ПЕТА

Гномологии в южнославянската книжнина от XVII–XVIII век	132
Приложение V.1. Описание на ркп. 17 ПБ–Белград (Б)	186
Приложение V.2. Допълнителни данни за ркп. 424 САНУ (Н)	190

ГЛАВА ШЕСТА

Гномологият <i>Речи избрани от древни мъже</i>	192
Ръкописни свидетелства	195
Архаична среднобългарска версия	206
Адаптирана новобългарска версия	214
Група Б1	215
Група Б2	218
Група Б3	221
Група Б4	227

ГЛАВА СЕДМА

Проблеми на рецепцията на гномическите сборки в южнославянските лите- ратури	236
Античното и византийското наследство	236
Славянската ситуация: образователна празнота, жанрови трансформации, атри- бутивни недоразумения	240
Контекстуални рамки и рецептивна динамика	244
Гномически сборки през българското Възраждане – просветната секуларизация (мъдрословията в буквари, периодика и преводна литература)	249
РЕЗЮМЕ НА АНГЛИЙСКИ ЕЗИК	254
СПИСЪК НА ИЗПОЛЗВАНИТЕ И ЦИТИРАНИТЕ РЪКОПИСИ	270
СПИСЪК НА СЪКРАЩЕНИЯТА	274
ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА	276
ПРИЛОЖЕНИЕ	299
Извлечение на <i>Пчела</i> по ркп. 424 САНУ, XVII век	302
Извлечение на <i>Пчела</i> по ркп. 17 ПБ–Белград, XVII век	334
Извлечение на <i>Пчела</i> по cod. Slav. 84 (II/108) АНБ, XVII–XVIII век	339
РИДМ по Нов троянски дамаскин, XVII век, група Б1	351
РИДМ по ркп. 712 НБКМ, XVII век, група Б2	361
РИДМ по ркп. 334 НБКМ, началото на XIX век, група Б3	368
РИДМ по ркп. 93 БАН, 1840 година, група Б4	375

ВЪВЕДЕНИЕ

Антологиите със сентенции¹ са разнообразни по състав сбирки от мъдри изречения и апофтегми, проникнали в старите славянски литератури от Византия. Те се възприемат в книжнината като свод от авторитетна мъдрост с образователни и развлекателни функции, но паралелно с това се усвояват като дидактичен текст, който служи за наставление на духовенството и миряните в християнската нравственост.

Сводовете от мъдри изречения съдържат извадки от Свещеното писание, от съчиненията на отците на Църквата и от антични автори, като текстовете от езическите автори са претърпели съдържателни и функционални промени, свързани с адаптирането им към новата християнска идеология. Според своите извори сборниците със сентенции се делят на дамаскинови, монашески и сакро-профанни². Първият вид получава названието си от името на съставителя на голямата сбирка *Свещени съпоставления* (*Sacra Parallela*) – св. Йоан Дамаскин (ок. 680 – ок. 780). Антологията обединява три азбучно и антитетично (според темите) структурирани книги, съдържа извлечения от Свещеното писание, от доникейските отци и от Йосиф Флавий († ок. 100 г.). Монашеските гномологии възникват през IX в. и се отличават с разнородно съдържание. В тях са използвани откъси от произведения на класиците на византийската духовност, от патерични и поучителни слова, от аскетически глави (*capitula*), от юридически и агиографски текстове. Те се съставят от монаси, предназначени са за монашеска аудитория и са издържани в богословско-поучителен дискурс³.

¹ Нататък като синоним за названието на макрожанра се използва терминът гномологий (от грц. γνώμη, ἡ 'съвет, сентенция, пословица') – сбирка със сентенции. Със същото значение думата е позната като гръцка калка в латински език: *gnomologium*, (pl) *gnomologia* (от гр. γνώμολογία, ἡ), откъдето прониква и в съвременните езици. Като напълно тъждествени се използват понятията гнома, сентенция, мъдро изречение, мъдрословие, с които се означават традиционно микрожанровите форми на сбирките с извлечения.

² Жанровата класификация е предложена от М. Ришар в неговия капитален труд, посветен на гръцките духовни флорилегии. Вж. R i c h a r d 1976.

³ Към най-известните представители на монашеските антологии се отнасят *Въпроси и отговори* на Атанасий Синайски (ок. средата на XI в.), *Пандекти* на Никон Черногорец (XI в.), *Евергетион* на Павел Евергетски (средата на XI в.), антологии на Йоан Оксит

Сакро-профанните антологии с мъдрословия се определят като продукт на средновековната култура. Тяхната поява се отнася към периода IX–X в. – времето на културен разцвет във Византия⁴. Както твърди Ришар, в края на IX в. и особено през X–XI в. съществуват идеални условия за създаването на сакро-профанни компилации, тъй като тогава в империята се възражда интересът към светската култура и към литературата, създадена от ексцерпти⁵. От най-популярния светско-религиозен гномологий – *Loci communes* на Псевдо-Максим, се създава богатата писмената традиция на този вид. *Loci communes* (нататък LC) е съставен от седемдесет и една глави, които разделят сбирката на теми, свързани с християнските добродетели и пороци. Във византийската традиция са известни около сто преписа от произведението, които представят различни негови варианти⁶. Автентичният LC е съставен от авторски християнски и светски сентенции, като християнските са почерпани от *Сведени съпоставления*, езическите – от *Стобей*, от флорилегия *Демокрит–Исократ–Ениктет*, от азбучна поредица от светски апофтегми, от моностихове на Менандър. Смята се, че първоначалният облик на гномология е оформен след 650 г.⁷, а начинът на подбор от езически и християнски компендиуми, както и компилирането им в тематични групи разкрива високата начетеност и завидния професионализъм на неговия съставител⁸. Антологията е позната в три редакции: повечето преписи съхраняват кратката версия на LC; втората – но не като период на възникване, е пространната редакция, в която се съдържат обширни извлечения от по-късни езически прозаисти⁹. От пространната вер-

Tractatus de sacra eucharistia и *Eclogae asceticae* (краят на XI в.), на йеромонах Марк (втората половина на XIII в.), *Духовни полета* на Никодим Ракендит, *De sobrietate et cordis custodia* на Никифор Атонски (краят на XIII – началото на XIV в.) и др. Вж. R i c h a r d 1976: col. 499–511.

⁴ Както е известно, края на деветото и десетото столетие се определят като време на енциклопедизма във Византия. Един от аргументите за подобна класификация е създаването на множество компилативни съчинения от интелектуалния кръг около Константин VII Багренородни (905–959), а така също и от по-късни негови следовници. Следващите векове – XI и XII в., се приемат за време, през което реално се усвоява събраното в антологии класическо наследство. По-подробно за асимилацията на античната култура и разцвета през IX–X в. у: К а ж д а н, Е п с т е й н 2001: 154–189.

⁵ „Déjà à la fin du 9e siècle et surtout au 10e et 11e siècles, nous trouvons les conditions idéales pour la création de ces compositions: renaissance de la culture profane et de l'enseignement, goût du public pour la littérature d'extraits, succès des florilèges damascéniens d'une part, des recueils de sentences et d'apophtegmes profanes d'autre part, activité créatrice de la librairie.“ – R i c h a r d 1976: col. 488.

⁶ I h m 2001: II.

⁷ I h m 2001: XXIX.

⁸ I h m 2001: XXI.

⁹ Маргарет Филипс обнародва най-стария ръкопис (от XI в.), представителен за тази редакция, в своята непубликувана дисертация *Loci Communes of Maximus the Confessor*:

сия е създадена трета, със съкратен обем и разместена подредба на темите. Кратката версия на LC, за която се предполага, че е възникнала най-късно през X в., е известна под наслова Ἐκλογαὶ χρήσιμοι πονηθεῖσαι ὑπὸ (sic) διαφόρων ποιητῶν τῶν τε τῆς ἐκκλησίας καὶ παλαιῶν φιλοσόφων καὶ ἐλλήνων. Пространният вариант се появява най-рано в края на IX в. или най-късно през X в. и е познат под наслов Ἀπομνημονεύματα ἐκ διαφόρων ποιητῶν τε καὶ ῥητόρων ἔκ τε τῶν θύραθεν καὶ τῆς καθ' ἡμᾶς ἱεράς καὶ φιλοθέου παιδείας. ἐκάστη τῶν προκειμένων ὑποθέσεων οἰκείως καὶ ἄρμοζόντως ἔχουσα¹⁰. Дериватът от тази редакция или третата версия на антологията се оформя най-късно към края на X в. и се разпространява под същия наслов, но в по-кратка форма¹¹. Въпреки че пространната редакция не получава широка популярност, с каквато се отличава кратката, тя играе важна роля като градивен материал за непряката традиция на гномология.

Сред славяните се разпространява третата редакция на византийския гномологий¹² със специфично разместване на темите (главите следват в реда 1–35, 43–71, 36–42)¹³. Славянският превод на LC е известен в научната литература под названието *Пчела*. Този наслов следва изследователската практика (гръцка и западна) за означаване на съответния византийски гномологий с название *Melissa*. Заглавието е употребено за пръв път от Конрад Геснер¹⁴, издател на LC на Псевдо-Максим и LC на Псевдо-Антоний. Смята се, че ученият използва ex-libris или информация от приписка за обозначаване на иначе анонимната антология, приписвана на монах Антоний. Скоро след това названието се терминологизира и често се употребява в смисъл на анонимна сакро-профанна компилация от извлечения,

Vaticanus Graecus 739. St. Louis University, 1977. В изданието не са привлечени допълнителни преписи за тексткритически анализ. През 2001 г. се появи още едно издание, на т.нар. Патмоски флорилегий, който също принадлежи към групата на пространната редакция – вж. S a r g o l o g o s 2001.

¹⁰ Насловът се цитира по Paris. Suppl. gr. 1229, XV в.

¹¹ Цитираните тук датировки и редакции не съвпадат с предложените от М. Ришар, който е склонен да разграничи две, последователни като възникване версии – кратка и интерполирана (вторична по произход). Според него интерполираният вариант се появява в края на X – началото на XI в. В настоящето изследване са възприети заключенията от монументалния труд на С. Им (I h m 2001), който обхваща по-богат материал и синтезира резултатите на по-късно появилите се публикации върху ръкописната традиция на LC.

¹² Тази редакция е обнародвана от I h m 2001, като в номенклатурата на изданието е отбелязана със съкращението MaxU (от Umstellung – ‘промяна, разместване, преместване’), за да обозначи характерното за версията разместване на блокове от теми.

¹³ Кодексите, в които е засвидетелстван този вариант на антологията, са: Athos, Iviron 1341, XIII в.; Berlin gr. 78 (Phill. 1482), XVI в.; London, Brit. Mus., Addit. 36753, 1198 г.; Paris. gr. 1169, XIV в. – R i c h a r d 1976: col. 491. Към посочените ръкописи С. Им добавя още един: Laurent. plut. 59.20 от XV в. – I h m 2001: LXXV.

¹⁴ G e s n e r 1546.

предимно с гномически характер. *Пчела* широко навлиза като определение за сбирка от мъдри мисли в каталози и описи, в академични издания на ЛС на Псевдо-Максим и на Псевдо-Антоний, в научни трудове, посветени на сентенциозните сбирки. В настоящия труд названието се използва за славянските преводи на антологияте ЛС на Псевдо-Максим и ЛС на Псевдо-Антоний.

Както във византийската литература, така и в славянската *Пчела* се оказва най-популярната сакро-профанна сбирка с мъдри изречения. Най-ранният запазен препис на гномология в пълната версия от седемдесет и една глави е руски и произхожда от първата четвърт на XV в. (рkp. PГAДА, ф. 181, № 370)¹⁵. Използваното като христоматийно издание на славянския превод на паметника е направено през 1894 г. от В. Семьонов по рkp. PНБ P.п. I.44, XV в.¹⁶ Същият текст е препечатан в новото руско издание на *Пчела* от А. Пичхадзе и И. Макеева¹⁷. Ученият обнародва и късна редакция на *Пчела* от четиридесет и четири глави, позната по преписи от XVII и XVIII в.¹⁸ Освен тази кратка версия в науката са известни още две редакции на гномология. Едната, съставена от шестдесет и осем глави, е с променена тематична структура, съкратени лемии¹⁹ и добавени извлечения от оригинални руски съчинения. Другата – т.нар. *Дерманска пчела*, няма пряка генетична връзка с предходните антологии. Тя представлява нов превод на свод от *Пчела* на Псевдо-Максим и на Псевдо-Антоний. Преводът е извършен през 1599 г. в Дерманския манастир, Волинска губерния (Русия) по поръчка на княз Константин Константинович Острожки.

Настоящият труд е насочен към проучване на южнославянската традиция, свързана с историята на *Пчела* от седемдесет и една глави. Възприето е схващането, че пълни преписи на паметника са запазени само в руски кодекси, а сред южните славяни са засвидетелствани малко на брой кратки извлечения. По въпроса за първоначалния превод на ЛС от Псевдо-Максим се е наложило мнението, че той е извършен вероятно през XII в. в Русия, тъй като досега не е открито пълно южнославянско копие на антологията, което да пази същия превод. Хипотезата за датиране и локализиране на превода се основава на цитати от *Пчела*, включени в ранни руски паметни-

¹⁵ Ръкописът е издаден от Пичхадзе, Макеева 2008 (Т. 1): 561–882.

¹⁶ Семенов 1894.

¹⁷ Пичхадзе, Макеева 2008 (Т. 1): 45–560.

¹⁸ Семенов 1895: I–XVI (предисловие), 1–76 (издание на текста).

¹⁹ С лема (грц. λήμμα, ατος, τὸ от λαμβάνω 'схващам, обвързвам, отнасям') в гномическата книжнина се означава информацията за извора, от който е извлечено изречението, или името на лицето, изказало мъдростовието. В повечето случаи това указание се изчерпва само с цитиране на името (често в родителен падеж) или се предава с конструкцията „име + рече“. Тази структура е наложена както в гръцките, така и в преводните славянски гномологии.

ци – Летопис на Переяслав Суздалски (под 1186 г.) и *Мерило на правдата*. Смята се също така, че този превод е усвоен на южнославянска територия и че към него възхождат почти всички известни сръбски преписи²⁰. Познат е среднобългарски превод на *Пчела*, независим от руския, съхранен в единствен препис – cod. Paris. Slav. 26 от Национална библиотека в Париж, последната третина на XIV в.²¹ Установено е, че този превод, т.нар. българска *Пчела* (нататък БП), която произлиза от друг византийски архетип, не оказва въздействие върху южнославянската гномическа традиция. БП се сочи традиционно като единствено свидетелство за интерес към ЛС на Псевдо-Максим в България. Текстът от парижкия кодекс е проучен и частично издаден от М. Сперански²², поради което няма да бъде разглеждан в настоящия труд.

Основната цел на изследването е да се проследи и открие историята на разпространение на преводните сакро-профанни гномологии, преписвани сред южните славяни през XIII–XVIII в., и преди всичко на тези от тях, които са свързани с *Пчела* на Псевдо-Максим. Извън обсега на моя интерес остават сентенциите, цитирани в съчинения, които нямат гномологичен характер. Т.нар. „контекстуална сентенция“, употребена извън рамките на антологиите с мъдрословия, няма да бъде привлечена в проучването на преводните изречения. Изследването е отговор на необходимостта да се издирят, опишат и анализират антологиите от мъдри изречения в български и в сръбски ръкописи. Това ще даде възможност да се подложи на критичен анализ концепцията за преводите, класификацията и разпространението на сбирките от мъдри изречения в балкански кирилски ръкописи. Наред с това се опитвам да разкрия мястото на жанра и неговите трансформации в рамките на южнославянското книжовно наследство.

Паметниците, които са обект на проучване, са познати под наслови *Пчела* (на Псевдо-Максим), *Панарет*, *Премъдрост на Кирил Философ*, *Разуми на елинските философи*, *Речи избрани от древни мъже*²³. Всеки един от тях представя анонимна компилация от изречения, най-често с кратък обем – около сто единици. С изключение на превода на Псевдо-Максим, повечето от тях са познати в ограничен брой преписи.

²⁰ Тази хипотеза е обоснована от големия познавач на преводната гномическа книжнина М. Сперански и се възприема за меродавна в руската палеославистика. За възраженията срещу изказаното заключение вж. V e d e r 1984: 1–4, V e d e r 2010: 145–154, T h o m s o n 1993: 295–354.

²¹ Описание на ръкописа : M a r t i n o f f 1858: 100, С т а н ч е в 1981: 85–97.

²² С п е р а н с к и й 1904: 117–154.

²³ В труда не се разглеждат едностистишата на Менандър, тъй като са изследвани детайлно от В. Ягич (J a g i ć 1892) и М. Сперански (С п е р а н с к и й 1904).

Хронологическите граници на изследването обхващат периода от края на XIII в. до началото на XIX в. Паметниците от тази епоха не са били предмет на специално издирване, съпоставка с по-ранните преписи и осмисляне като част от процесите както в българската, така и в сръбската литература. Така поставената тема позволява да се сравни как се възприемат и функционират текстовете в двете южнославянски традиции. Не на последно място, както е известно, съществуват тясно взаимодействие и общи модели на развой на писмената култура на едно до голяма степен общо пространство през Късното средновековие.

Методиката на изследване се основава на компаративен анализ на събраните извори. Той включва текстологичен коментар на преписите с акцент върху езикови и структурно-синтактични особености на мъдрите изречения. Този метод е предпочетен поради характера на жанра. Липсата на наратив в материала не позволява сравнителното изследване на преписите по отношение на цели пасажи от текста – според разширяването или съкращаването на мотиви и епизоди от него.

Гномологията не притежава строго фиксирана структура, което предпоставя свободното разместване на ексцерптите и промяна на първоначалния състав. Традиционно в него се включват библейски мъдрословия, сентенции, апофтегми, анекдоти на християнски автори и антични писатели, ретори и философи, а така също и по-големи извлечения от поучителни слова, писани от отците на Църквата. Те са подредени последователно в теми, най-често свързани с човешките добродетели и пороци, назовани в кратки вътрешни заглавия. В рамките на отделните теми, формулирани в съответните тематични наслови, изреченията се обособяват чрез леми. Небогослужебният характер на антологията допълнително улеснява извършването на промени спрямо първоначалния композиционен вариант. Известни са паметници, в които материалът е изложен йерархично – от християнски към езически автори и съчинения. Във вариантите извлеченията тази структура по правило се загубва. Наблюдението се отнася както за византийските, така и за славянските съкратени преписи. В славянските антологии с мъдрословия често отпада още едно равнище на подреждане на ексцерптите – азбучното. Неговата загуба е естествен резултат от процеса на превеждане на гръцките сентенции и практическата трудност в предаването на смисъла и азбучния ред на изреченията. Следователно класификация на гномически съчинения, която се основава на структурен принцип – наличие (респ. липса) на сентенции или цели тематични ядра, както и на азбучен ред, не би могла отрази реалните взаимоотношения между запазените преписи. В случая текстологическият анализ се извършва на микроравнище, в рамките на отделните изречения, за да се установи филиацията на преписите и принадлежността им към една или друга редакция.

В труда са привлечени сръбски и български преписи на текстове, като за лингвотекстологическия анализ се използва и изданието на руската версия на *Пчела*. Това се налага поради установеното в науката мнение за връзка между сръбските и руските преписи на Псевдо-Максим. Включени са и тези преписи на LC, които са определени като „особена версия на т.нар. сръбска *Пчела*“. Според класификацията на М. Сперански този паметник показва евентуална връзка с изолирания среднобългарски превод и също не оказва влияние върху южнославянската гномическа книжнина. Приоритет в изследването са гномическите сборки, които не са известни и не са издавани в научни публикации, но биха могли да внесат съществени акценти в историята на гномологиите на Балканите.

За съпоставка с гръцкия текст се използва изданието на Сибиле Им²⁴. Гръцкият текст се привлича, за да се установят евентуалните редакционни промени в славянския превод. Детайлното лингвистично проучване на южнославянските преписи на LC остава извън замисъла на настоящия труд.

В литературознанието преобладава мнението, че жанрът заема маргинална позиция в системата на средновековната славянска литература. Гномологиите са сравнително слабо популярен жанр и това е ясно както от малкото запазени копия, така и от преписването им във вид на извлечения. Вероятно това е причината за липса на сериозен научен интерес към южнославянската гномологична книжнина един век след мащабното проучване на Сперански. Откриването на извори, невключени в досегашни изследвания, както и доразвиването и/или ревизирането на остарели тези около историята на преводните византийски съчинения сред славяните налагат ново проучване на гномологичната литература.

Най-изследваната категория в *Пчела* – преводният контекст на руската средновековна литература. Част от дискуссионните въпроси при анализа на този паметник са свързани с отношенията между антологията и отделни руски съчинения като *Молитви на Давид Златоустик*, *Поповския на Иларион Сръбски* и *Мерица на Кавказия*²⁵. Постепенно научният интерес се съсредоточава върху въпросите за времето и мястото на превода, установяването на редакции, определянето на езиковите особености на гномическите сборки и т.н. Безспорният факт за съществуването на преобладаващо количество руски по произход преписи от различни гномологични определя посоката на научните изследвания и заключенията на медиавистите от началото на миналия век. В последните десетилетия на XX в. темата за

²⁴ За сравнение със последните две издания в контекста на версия на първата публикация на Сибиле Им: *Antiquitates et Pseudo-Maximianae Proverbia* (1946), *Isopores Kibitica* (1946), *Antiqua Weibel* (1981), *Franciscus Faber* (1979), *Proverbia Sclavonica* (1975). Последното издание е представяно от Мен в РГБ. По-важен за историята на лингвотекстологичните изследвания е изданието на LC – у Тим 2001, С-СВ.

²⁵ Върху 1848, Сибиле Им 1899 и др. 1846, Сибиле Им 1861, Тахланкря 1961, Обединенски 1961 и др.